“ALDANMIŞ KƏVAKİB” POVESTİNİN İDEYA-ESTETİK MÜNDƏRİCƏSİ

BABA BABAYEV
Filologiya elmlər doktoru

(Əvvəli ötən sayımızda)

Şahın öz ağlının olmadığı, əyan-əşrəfinin “ağzına baxdığı” hər addımda bəlli olur. Mollabaşı ulduzların törədəcəkləri xəta ilə bağlı tədbir görməkdə aciz qaldığını bildirir, belə bir xəbər gətirib çarəni göstərmədiyi üçün münəccimbaşının boynunun vurulmasını təklif edir. Şah qəzəblənərək dərhal münəccimbaşının boynunun vurulması əmrini verir. Sərdar Zaman xan isə onun hələlik bağışlanmasını, yalnız vəziyyətdən çıxış yolunu göstərməsə, boynunun vurulmasını xahiş edir, Şah Abbas buna da razılaşır. Beləcə, əsərdəki Şah Abbasın hər hansı bir fikri, iradəsi olmadığını görürük.

Şah Abbasın əvəzinə ulduzlara qurban edilmək üçün niyə məhz Yusif Sərrac seçilir? Saray əhli bu variantı irəli sürərkən onu şaha belə tanıdır: “...Bu məlun həmişə öz müridlərinə sərahətən zikr edir ki, guya üləmayi-giram əvamə firib verirlər. Məsələn, onun əqidəsilə guya ictihad lazım deyil və xüms və imam malı vermək xilafdır və guya üləma fövt olan müctəhidin rəyində qalmağı o cəhətdən əvama caiz görmürlər ki, özlərinin bazarı rəvac olsun. Və bundan əlavə, dövləti-əliyyəyə dəxi bəhslər varid edir, deyir ki, kətxudadan tutmuş padşaha dək küll ərbabi-mənasib əhli-zələmə və qüttpüttəriqdirlər, mülk və millətə hərgiz bunlardan bir mənfəət aid deyil, həmişə öz həvai-nəfsləri ilə biçarə xalqı cərimə və müaxizə və müaqəb edirlər, öz rəftarlarında heç bir qanun və qaydaya mütəmməsik deyillər, bu günə rəftar ancaq əhli-zülmün və qüttaüttəriqlərin əməlidir. Və dəxi zikr edirlər ki, məzhəbi-tənasüxə qaildir.” (1, səh. 195-196) Məlum olur ki, Yusif Sərrac təhsillidir, dünyagörüşü genişdir, saray əyanlarının etdiklərinin əleyhinə danışan, onların əməllərini inkar edən bir rəiyyətdir. Başqa sözlə, bütün bu əyan-əşrəf qarışıq, Şah Abbas və Yusif Sərrac medalın iki tərs üzüdür. Şah öz əyanları ilə eyni ağıl və səviyyədədir. Onlar ulduzlara qurban vermək üçün Yusifdən bəhs etdikdən sonra məmnunluqla ərz edir: “Razıyam onun hələkına! Sabah bu tədbir tamam və kamal mücra olunacaqdır” (1, səh. 196)

Mollabaşı ondan “cəmi ruyi-zəmində ondan mücrimtər və qətlə müstəhəq bir kimsənə tapılmaz” deyə bəhs edərkən oxucu Yusif Sərracı elə əsl şahlıq taxtına layiq biri kimi tanıyır. Təhkiyənin gedişatında onu islahatlarla bağlı çalışmaları tanıdır. Xalqın hakimiyyətə ondan daha çox layiq bildiyi Şah Abbas isə ulduzlarla bağlı nağıllara inanan cahil; həqiqətən onlar tərəfindən həlak ediləcəyinə aldandığı üçün taxt-tacı müvəqqəti də olsa, tərk edən qorxaq; dövlət idarəetməsində heç bir əhəmiyyətli rol oynamayan, heç bir əsaslı ideya ilə çıxış etməyən, de fakto dövlətə başçılıq edə bilməyən bir müqəvva-şah obrazı olaraq görürük. Ədalətli hökmdar olan Yusif şah hakimiyyətdə olduğu 7 gün ərzində xalqın xeyrinə olan xeyli islahatlar elan edir. Qısa müddət ərzində hamısının həyata keçirilməsi mümkün olmasa da, onlar barədə əmrlər və sərəncamlar verilir. Yusif şahın həyata keçirdiyi və keçirilməsi üçün əmrlər verdiyi islahatlar nədən ibarət idi? Hakimiyyətin yarıtmazlığının əsas səbəblərindən olan vəzirləri, saray əyanlarını vəzifələrindən uzaqlaşdırır; çoxusunu illərlə cəzasız olaraq həyata keçirdiyi qanunsuz əməllərinə görə həbs etdirir; mənasız münəccimlik peşəsini ləğv edir; bədən cəzalarını qadağan edir; əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması üçün tədbirlər irəli sürür; ruhaniləri məhkəmələrdən uzaqlaşdırır və s. bütün düşüncələri xalqın yaşayış şəraitinin yüksəlməsi və dövlətin rifahına hesablanmış bir hökmdar cahil xalqı qane etmir. Xoşbəxt yaşamaq şansı olduğu halda, xalq öz içindən seçiləərək hakimiyyətə gətirilmiş şahı istəmir. İranlılar şah zülmünə o dərəcədə alışıblar ki, Yusif şahın “çox rəhmli və helmli” olması onlara əvvəlcə qəribə gəlir: “Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam şaqqalamaqlarını və dardan asmaqlarını və göz çıxarmaqlarını müşahidə etmədilər. Bu keyfiyyət onlara xeyli qəribə göründü.” (1, səh. 208) Bir xalq mərəzdən qurtulmağı, xilas olmağı özü istəmirsə, arzulamırsa, buna can atmırsa, onu xilas etmək mümkün deyil. Əsərdə bunu ədalətli şahın hakimiyyətindən narazı olan iranlıların simasında izləyirik.

Xalq Yusif şahı “süstrəy” və “zəifülmizac” hesab edir, onda yüz cür eyib görməyə başlayır və vəzifədən çıxarılmış yüksək rütbəli adamlar bu fürsətdən istifadə edərək iğtişaş yaratmağa başlayır. Ağıllarına təzə şahı devirmək fikri gələrkən ilk üz tutduqları “əmiri-topxanə” olur. O isə öz növbəsində “Bu iş süvarilərin sərkərdəsi Bağır xanın rizası olmamış surət tapmaz” deyir. Ondan sonra da piyada qoşunu sərkərdəsi, Bağır xanın əmisi oğlu Fərəc xanı, Qəzvinn köhnə bəylərbəyini, keçmiş darğa və kətxudaları bu işə razı salırlar. Beləliklə, hazırda qulluqda olan hərbi sərkərdələr qoşunla birgə hazırkı şaha, hakimiyyətə xəyanət edir. M.F.Axundzadə “xalq çevrilişinin” hansı dairələrdə hazırlandığını aydın göstərir. Yönəldən qüvvələr gizli qalır, xalq özünü qəhrəman rolunda görərək çevrilişə imza atdığını düşünür. Nəticə etibarilə, xalq yenə doğruların yanında olub, özünə xeyri olanı seçmir, fitnəyə alət olur. Elə görünür ki, Yusif şahı xalq devirdi, lakin niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün keçmiş məmurlar üçün vasitə olduğunun heç özü də fərqində olmur.

Əsərdə fitnəkarlarla Yusif şah tərəfdarları arasında üç saat yarımlıq döyüşdə hər iki tərəf çoxlu itkilər verir. Lakin gedişatda qarşı tərəfin güclənməsinə xalqın onlara qoşulması səbəb olur: “Aqibət asari-zəf və inkisar Yusif şahın həvaxahları tərəfindən müşahidə olundu; çünki həqnaşinas xalq peydərpey şəhərdən çıxıb, müffətinlərin dəstəsinə qoşulub kəsrət və qüvvələrinə bais oldular. Ona binaən Yusif şahın həvaxahları şikəst tapıb hər kəs bir növ ilə başın mərəkədən qıraq çəkdi, canın qurtardı.” (1, s.210) Yusif şah Şah Abbasın qorxub gizləndiyi təhlükəyə - ulduzların şahı öldürməsinə tuş gəlmir. Onun şahlığının sonunu uğruna çalışdığı, islahatlar barədə sərəncamlar verdiyi xalq gətirir. Ulduzların oyunu, taleyin ironiyası ilə rəiyyət arasından çıxan Yusif Sərrac şah tituluna sahiblənir, xalq isə fitnəkarlarla birləşib Yusif şahı devirirlər. Butaleyini “yazmağı”, bədii mətnin sonrakı gedişatını oxucunun öhdəsinə buraxır. “Müfəttinlər hücum edib sərayi-şahinin qapıların sındırdılar, içəri daxil olub Yusif şahı axtardılar, tapmadılar. Yusif şah itkin oldu. Kimi söylədi ki, cəng zamanında öz həvaxahlarının dəstəsinə qoşulub özünün hüzurilə oları cəngə dəlir edirdi, əsnayi-cəngdə məqtul oldu, kimi dedi ki, gizlənib, aralıqdan çıxıb, gözdən itkin düşdü. Xülasə, məqtulların arasında onun nəşi görünmədi. Fəəmma bir başqa yerdə dəxi bu gündən sonra onu nişan verən olmadı.” (1, s. 210)

Saray əyanları Yusif Sərracdan bəhs edərkən dilə gətirdikləri bu cümləni yenidən xatırlayaq: “Və dəxi zikr edirlər ki, məzhəbi-tənasüxə qaildir.” Bu həmçinin xəzinədarla söhbət edərkən miraxurun da dilindən səslənir: “...deyirlər, tənasüxi məzhəbdir”. Burada Yusifin tənasüxə - reinkarnasiyaya inandığı qeyd olunur. Bəllidir ki, tənasüx ruhun qayıdışına, bir bədəndən başqasına inanan təlimdir. Sonda Yusif şahın devrilməsi və aqibətinin naməlum qalması bu məqamda dünyaya yenidən başqa bir şəkildə gəlib gərəkən isahatları həyata keçirə, ədalətli dövlət yaratmağa nail ola bilərlər.

Yusif şahın devrilməsindən və fitnəkarların sarayı, cühud və erməni küçələrindəki evləri tarac etməsindən sonra “Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı.” cümləsi isə gözəl günlərin sonu gəldiyinə metaforadır. Xalqın həyatına gün kimi doğmuş ədalət və xoşbəxtlik carçısı Yusif Sərrac və onun tərəfdarları məğlub edildikdən sonra gün batışı labüd idi.

Povestin adı ulduzların aldadılması ilə bağlı olsa da, povest bitərkən oxucuda sual yaranır: bu əsərdə aldanan, həqiqətən də, ulduzlardırmı? Bu situasiyada uduzan, ən böyük itkiyə məruz qalan, əlbəttə ki, xalqdır – öz taleyinin müəllifi, qurucusu ola biləcəyi halda, öz ayağına balta çalan bədbəxt xalq. M.F.Axundzadə üçün “Aldanmış kəvakib” estetik akt kimi nə qədər əhəmiyyət daşıyırdısa, ictimai-siyasi əhəmiyyəti də bir o qədər vacib idi. Nəsrə müraciət etməklə milli ədəbiyyatımız qarşısında açdığı geniş üfüqlərlə yanaşı, əsər müəllifin həm də milli azadlıq, xalq hakimiyyəti məsələlərində də xeyli maraqlı olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Axundzadə Mirzə Fətəli “Əsərləri” 3 cilddə, I cild. Şərq-Qərb, Bakı, 2005, 295 səh.

2. Axundzadə Mirzə Fətəli “Əsərləri” 3 cilddə, III cild. Şərq-Qərb, Bakı, 2005,

1. Qarayev Yaşar “Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər” Bakı, Elm, 2002, 740 s.